

A fowleri hitfogalom és kritikái

James W. Fowler amerikai teológus és pszichológus hitfejlődési elméletét születésétől fogva széles körű érdeklődés övezi. Laikusok és különféle szakterületeken dolgozók egyaránt foglalkoztak vele, szakmai eszmecserékhez és vitákhoz vezetett, valamint legalább kétszáz kutatási projektet ösztönzött, melyek újabb dimenzióit kívánták feltárni az elmélet által megfogalmazott lehetőségeknek. Jelen tanulmány a fowleri hitfogalommal foglalkozik, ugyanis a hitfejlődési elmélet megértéséhez elengedhetetlen tisztázni, hogy mit értünk hiten, miről beszélünk, amikor ezt a kiindulópontot képező fogalmat elhelyezzük a fowleri gondolkodás kereteiben. A kifejezés tartalmának körüljárásához Fowler írásait, valamint az elméletét értelmezők megállapításait és kritikáit egyaránt felhasználta a szerző. E rövid áttekintésből is világossá válhat, hogy Fowler hitfogalomról alkotott elképzelései hogyan formálódtak az évtizedek alatt, miközben alapvetően mégis megtartották bizonyos állandó jellegzetességeiket.

Kulcsszavak: James W. Fowler, hitfogalom, hitfejlődés, pszichológia, teológia, vallás, ismeret, kapcsolat, bizalom.

James W. Fowler amerikai teológus és pszichológus (1940–2015) hitfejlődési elméletével kapcsolatban minden kétséget kizáróan azt mondhatjuk, hogy igen széles körben váltott ki érdeklődést. Laikusok és különféle szakterületeken dolgozók egyaránt foglalkoztak az elmélettel, mely megalkotója halála után sem felejtődött el. Fowler tudományos munkássága mennyiségében is jelentősnek tűnik: tizenegy könyvet, valamint hatvannál is több könyvfejezetet, tanulmányt és recenziót publikált. Két kiadást megért, *Stages of Faith* [A hit fokozatai] című fő művének, melyben hitfejlődési elméletét fejti ki, eddig negyvenkét utánnnyomása volt, és legalább hat nyelvre le is fordították.¹

A hitfejlődési elmélet horderejét legjobban mégis az a tény mutatja, hogy mind a keresztény teológiában, mind a vallástudományban számos diszciplínán belül generált hatásokat: szakmai eszmecserékhez és vitákhoz vezetett, valamint legalább kétszáz kutatási projektet ösztönzött, melyek újabb dimenzióit kívánták feltárni az elmélet által megfogalmazott lehetőségeknek.² Fowler hitfázisairól valóságos publikációdömping született. Foglalkoztak az adatgyűjtéshez felhasznált kérdőívezési technika megbízhatóságával, a fowleri értelemben használt hitfogalommal, az elmélet magját képező hitstádiumok jellegével és validitásával, de az elmélet gyakorlati következményeivel és alkalmazhatóságával is.³ A témához hozzászóltak a fejlődéslelektan, a filozófia, a gyakorlati teológia (leginkább a pasztoráció és a hitoktatás) területeiről, de olyan is akadt, aki Fowler gondolkodásmódját

1 T. BRELSFORD: In memoriam James Fowler, III (October 12, 1940 – October 16, 2015), *Religious Education*, vol. 111, 2016, p. 5. ■ 2 S. PARKER: Measuring faith development, *Journal of Psychology and Theology*, vol. 34, 2006, p. 337. ■ 3 Ebben a dolgozatban nem kívánom bemutatni a fowleri hitfejlődés-elmélet alapjait képező hitstádiumokat, de áttekintő jelleggel más munkáimban már foglalkoztam velük. Lásd például: Fowler hitfejlődési elméletének szerepe az igehirdetés befogadásában, *Embertárs*, 2015/1., pp. 25–28.

igyekezett vizsgálat alá vonni, rámutatva, milyen teoretikusok elképzelései alapján építette fel elméletét. Talán ebből a vázlatos áttekintésből is látszik, hogy a hitfejlődési elképzelésre érkezett reflexiókat már mennyiségük miatt is nehéz áttekinteni: a kritikák és javaslatok feldolgozása önmagában megkívánja a szisztematikusságot, az anyagok rendszerezését. Nem is véletlen, hogy az elmúlt évtizedekben több gyűjteményes kötet látott napvilágot, melyek szakterületekre és kérdéskörökre bontva, olvashatóbb formában publikálták az addig felhalmozott reakciókat, illetve adott esetben Fowler azokra adott válaszait is.⁴

Tekintettel a rendelkezésekre álló terjedelmi korlátokra, jelen munkámban a fent említett széles tématerületekből csupán a fowleri hitfogalmat kívánom kiemelni. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a hitfejlődési elmélet megértéséhez elengedhetetlen tisztázni, hogy egyáltalán mit értünk *hiten*, miről beszélünk, amikor ezt a kiindulópontot képező fogalmat elhelyezzük a fowleri gondolkodás kereteiben. A kifejezés tartalmának körüljárásához Fowler írásait, valamint az elméletét értelmezők meglátásait és kritikáit egyaránt felhasználtam. Időrendben, az elméletalkotás időszakától haladtam a feldolgozásban. Reményeim szerint e rövid áttekintésből is világossá válik, hogy a hitfogalomról alkotott elképzelések hogyan formálódtak az évtizedek alatt, miközben alapvetően mégis megtartották bizonyos állandó jellegzetességeiket.

RÖVID ÁTTEKINTÉS AZ ELMÉLET MEGSZÜLETÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEIRŐL

Mielőtt a vizsgálatom tárgyát képező kérdéssel foglalkoznék, fontosnak látom röviden áttekinteni magának az elméletnek a keletkezését. Úgy érzem, erre azért is szükség van, mert a téma iránti érdeklődés gyökerei Fowler hitéletének és tudományos munkásságának kezdetéig vezethetnek vissza bennünket. James Fowler, harminc évvel a hitfejlődési teória publikálása után írt egyik írásában⁵ ugyanis megemlíti, hogy gyermekkorában komoly hatást gyakorolt rá metodista édesapjának prédikációja: amikor különféle ébredési összefüggésekre elkísérte, megérezte valamit apja hitének szenvedélyességéből, sőt saját megtéréserőlményét is az édesapjával közösen átélt tapasztalatokhoz kapcsolja.

A későbbiek során Fowler a Duke Egyetemen, illetve a Drew Egyetem teológiai szemináriumában tanult, többek között etikát és pasztorációt. Végül a Harvardra került, ahol egy doktori program keretében ugyancsak etikával foglalkozott. Ez volt az az időszak, amikor gondolkodásmódját mélyen formálni kezdte Harvey Cox, Richard R. Niebuhr és Gordon Kaufman teológiája. Doktori disszertációját is Niebuhr etikai elképzeléseiről írta, aki a hitfogalom kialakításakor is hatott rá. Niebuhr nem publikált kézírataiban elmélyülve kezdte meg tanulmányozni Fowler „a hit működését”. Ebben az időszakban Paul Tillich *Dynamics of Faith* [A hit dinamikái] című teológiai munkája is alakította elképzeléseit.

4 Ilyen kötetek például: C. DYKSTRA – S. PARKS (szerk.): *Faith Development and Fowler*, Religious Education Press, Birmingham, 1986; J. FOWLER: Foreword, in J. ASTLEY – L. FRANCIS (szerk.): *Christian Perspectives on Faith Development*, William B. Eerdmans, Grand Rapids, 1992, melyek dolgozatomban legjelentősebb forrásmunkái. ■ 5 J. FOWLER: Faith development at 30. Naming the challenges of faith in a new millenium, *Religious Education*, vol. 99, 2004.

1968-ban, a disszertáció írása során kapott egy meghívást Lake Junaluskába, hogy egy új kutatási program keretében klerikus és laikus személyek hitét és elhívását tanulmányozza. A program megalkotója, *Carlyle Marney* az *Interpreter's House* [Értelmezők Háza] nevet adta a kezdeményezésnek.⁶ A következő két évben Marney és Fowler mintegy százötven személyt hallgattak meg, akik különféle módon és eltérő mélységben beszéltek hitéletük számukra fontos vonatkozásairól. A beszélgetések hétszer három héten át tartó szeminárium keretében zajlottak, melynek során Fowler saját bevallása szerint megtapasztalta annak erejét, amikor valaki őszintén és mélyen beszél a saját hitéről.⁷ Az odafigyelő hallgatás mint egyfajta hermeneutikai képesség olyan légkört teremtett a kutatási programban, melyben az emberek őszintén feltárták hittapasztalataikat, személyes meggyőződéseik hátterét, vagy éppen a hitéletük során szerzett sérüléseket – köztük számos olyan élményt is, amelyeket korábban még senkinek nem mertek elmondani.⁸

Ami azonban ennél is fontosabbnak bizonyult, hogy Fowler a kellő alaposággal megismert hittörténetekben azonos mintázatokat fedezett fel: közös pontokat, melyeket addig talán nemcsak a kutatást végzők, de a nekik mesélő emberek sem vettek észre.⁹ Ebben a fázisban hasznosnak bizonyult *Erik H. Erikson* fejlődés-lélektani elmélete is, melynek nyolc fázisa segített Fowlernek, hogy az addig összegyűjtött adatokat rendszerezze.

Az *Interpreter's House*-ban zajló kutatás akkor ért véget, amikor Fowler meghívást kapott a Harvard Egyetemtől, hogy térjen vissza, és szervezzon oktatási programot egyházi személyeknek. A meghívást elfogadva tulajdonképpen befejezetlenül hagyta hátra az addig zajló programot, de a tanári pálya megkezdése és disszertációjának befejezése – állítása szerint – kényszerítő erejű tényezőknek bizonyultak. A „félbetört” kutatás ugyanakkor mégsem vezetett kudarchoz, hiszen a Harvardon, immár saját hallgatói körében önálló kurzust indított *Teológia mint a tapasztalat szimbóluma* elnevezéssel, s ennek kialakításában felhasználta az *Interpreter's House*-ban szerzett benyomásait is. Diákjai hívták fel figyelmét *Lawrence Kohlberg*re, aki akkoriban alakította ki elméletét az ember morális fejlődési stádiumaival kapcsolatban. Fowler és Kohlberg találkoztak is, Fowlernek pedig hamarosan feltűnt, hogy Kohlberg módszerei mennyire hatékonyak: úgy vélte, ahogy felhasználja *Jean Piaget* kognitív fejlődésről szóló elméletét, beleértve az interjúalapú módszert, azzal Erikson előbb említett fejlődés-lélektani teóriáját is teljessé teszi.¹⁰

Piaget és Kohlberg megismerése nem pusztán újabb ismeretanyagot jelentett Fowler számára. Piaget elméletéből megértette, hogy a gyermekek gondolkodásmódja bizonyos fontos pontokon szisztematikusan eltér a felnőttekre jellemző gondolkodástól. A kettőt epigenetikai-fejlődési stádiumokon keresztül lehet összekötni egymással, melyeket egységes mintázat és struktúra jellemez. A stádiumok akkor is egyetemesnek tűnnek, ha az individuális tapasztalatok bizonyos mértékig eltérnek egymástól. A különféle fokozatokra jellemző mintázatok minden kultúrára és emberi csoportra érvényesek. Sőt, a fokozatok csakis ugyanabban

6 Az elnevezés John Bunyan *A zarándok útja* című művéből származik: az „értelmezők háza” olyan hely volt, ahol a zarándokok utazás közben megpihenhettek, és különféle átételekben részesültek, melyek hozzásegítették őket utazásuk folytatásához. Uo. p. 407. ■ 7 J. FOWLER: Dialogue toward a future in faith development studies, in C. DYKSTRA – S. PARKS (szerk.): *Faith Development and Fowler*, i. m. p. 275. ■ 8 Uő: Faith development at 30..., i. m. p. 407. ■ 9 Uő: Dialogue toward a future in faith development studies, i. m. p. 276. ■ 10 Uő: Faith development at 30..., i. m. pp. 409–410.

a kötött sorrendben követik egymást, mégpedig megkerülhetetlenül és felcserélhetetlenül. Fowlernek úgy tűnt, hogy Kohlberg morális fejlődésről szóló elképzelése mintegy rímelt Piaget teóriájára. Kohlberg koncepciója ugyancsak univerzálisnak tetszett, hiszen – legalábbis az elmélet álláspontja szerint – a rendkívül sokféle emberi kultúrában a morális fejlődés is strukturálisan jól meghatározott lépésekben zajlik, s előrehaladásával az ember egyre inkább képes az erkölcsi döntéshozatalra. Noha Fowler azt írja, hogy már jóval Piaget és Kohlberg megismerése előtt érdeklődött a hitfejlődéssel kapcsolatos kérdések iránt, munkásságából az látszik, hogy ezek a teóriák döntő módon befolyásolták elméletalkotói tevékenységét.¹¹ Az egymásra épülő hitstádiumok koncepciójában nem nehéz felfedezni azt a szándékot, hogy Fowler az Erikson–Kohlberg–Piaget háromszögben kívánta elhelyezni saját elméletét, és a másik három kutatóéhoz hasonló módszertannal fejtette ki mondanivalóját.

Mindezek után döntött úgy Fowler, hogy hallgatói segítségével létrehoz egy sajátos interjújellegű adatgyűjtési lehetőséget, melyet „hitfejlődési kérdőívnek” nevezett el. A következő három évben a diákok és volt hallgatók együttműködésével 359 interjút készítettek és analizáltak, melyeken Fowler alapműve, az elméletét bemutató *Stages of Faith* című kötet is nyugszik.¹² A könyvben nemcsak az elméletet leíró hitfázisokról, hanem a hitfogalom tisztázásáról, az elmélet strukturális felépítéséről és a kutatáshoz felhasznált kérdőívről is olvashatunk.

A hitstádiumokról szóló elmélet megszületésének története meglátásom szerint jól illusztrálja, hogy a fowleri hitfogalom kialakításánál már az egész kutatási tevékenység kezdetén megjelentek a valláspszichológiai és fejlődés-lélektani hatások. A fentiekből úgy tűnik, hogy Fowler elméletalkotása kezdetén, sajátos hitfogalmának megalkotásakor nemcsak teológiai szempontokat vett figyelembe, hanem pszichológiai megközelítéseket is alkalmazott. Már említettem, hogy a *Stages of Faith* című kötet és maga az elmélet megjelenése óta számos vitát, tudományos eszmecserét váltott ki, ráadásul az Egyesült Államokban mind a katolikus, mind a protestáns, mind a zsidó főiskolákon és szemináriumi képzéseken tankönyvvé is vált. Utóbbi felhasználását tekintve legfőképpen a klinikai-pasztorációs képzésben találkozhatunk vele.¹³ A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy a fowleri elmélet alapját képező hitfogalommal kapcsolatban milyen meglátások és kritikák fogalmazódtak meg, melyek tulajdonképpen az alapmű publikálása óta végigkísérték a témával kapcsolatos, több évtizede zajló párbeszédeket.

A HIT FOGALMÁNAK TISZTÁZÁSA, KRITIKÁK ÉS REAKCIÓK

Önmagát magyarázó kijelentésnek tűnhet azt állítani, hogy egy hitfejlődési elmélet az emberek Istenbe vetett hitének fejlődésével foglalkozik. A Fowler által kínált teória kontextusában a *hit* fogalma mégsem ennyire egyszerű és magától értetődő, sőt meglehetősen komplex és többnyire csak körülírható kifejezés. Úgy vélem, mielőtt áttekintjük a fogalommal kapcsolatban említett kritikák észrevételeit, érdemes tisztázni, hogy maga az elméletalkotó hogyan kezelte azt.

11 Uő: Faith, liberation and human development, in J. ASTLEY – L. FRANCIS (szerk.): *Christian Perspectives on Faith Development*, William B. Eerdmans, Grand Rapids, 1992, pp. 3–4. ■ 12 Uő: Faith development at 30..., i. m. pp. 409–410. ■ 13 Uő: Faith, liberation and human development, i. m. p. IX.

1. A hitfogalom meghatározásának kísérletei Fowlernél

Fowler nem meglepő módon már alapművének megírása előtt is foglalkozott a hittel, és igyekezett megközelítő definíciókkal szolgálni arra, tulajdonképpen mit is érthetünk e fogalmon. Egy 1974-es tanulmányában¹⁴ meglehetősen egyértelműen kijelenti, hogy a *hit* kifejezést az ismeret egy formájaként határozza meg, mely abban segít az embernek, hogy képes legyen értelmezni a tapasztalatait. A hit tehát a létezés aktív, kreatív és interpretatív jelensége. E meghatározáshoz még egy teológiai kiegészítést is hozzászámol, amikor azt mondja, a hit segítségével értjük meg a természetfelettihez való kötődésünket. A hit mint kognitív tevékenység (amely segít az értelmezésben) elválaszthatatlanul összefonódik az emóciókkal és az értékek kialakításával.

Miután Fowler megadta a hitfogalom lényegét, máris igyekszik azt elválasztani két másik kategóriától: a *vallástól* és a *hiedelmektől*. Ez a törekvése részben *Wilfred Cantwell Smith* gondolatmenetén alapszik, aki rámutatott, hogy a nyugati kultúrák kontextusában a hit kifejezést négy különböző dologra szokták használni:

- Egy személyes kegyességre, mely átható módon van jelen az emberi élet során, és koherenciát biztosít annak eseményei között.
- A hiedelmek, életmódok és értékek optimális rendszerére, melyek az előbbi személyes kegyességet formálják.
- Az optimális rendszer ténylegesen megvalósuló formájára, mely a történelem során személyek vagy közösségek életében megmutatkozott.
- Az emberi élet és tudatosság egy általános kategóriájára – azaz „általában a vallásra”.¹⁵

A fenti négy pont közül az első az, amely közel áll a fowleri hitfogalomhoz, és Fowler szerint meg is kell különböztetnünk a másik háromtól, melyeknek összefoglaló néven a „kumulatív tradíciók” elnevezést adja. Cantwell Smith megállapításait idézve tulajdonképpen úgy véli, hogy ezek a felhalmozott tradíciók a hit egyfajta „megtestesülései”, kifejeződései, melyek a múltban gyökereznek. Másként fogalmazva a vallás a hit „lecsapódásának” formáit mutatja (például a különféle rítusokban, az egyházak liturgiájában), ahogy azok az idők során változtak, és ahogyan a jelen történelmi pillanatban látjuk őket. Leegyszerűsített módon talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a vallás a hit gyakorlati megvalósulása szakrális tettekben.

Véleményem szerint a fenti gondolatmenetben érdemes észrevenni azt aényt, hogy munkássága elején Fowler a hit értelmezésében még helyet biztosít a transzcendenciának, és bár a hitet igyekszik elválasztani a vallástól, összeköti a kettőt, amennyiben a vallás a hit megtestesülése. Az idő előrehaladtával a fowleri szemléletmód finom elmozdulást mutat, melynek köszönhetően a hit egyre inkább emberi jelenséggé válik (a transzcendencia beemelése nélkül), valamint hangsúlyosabb lesz az intézményi vallásosságtól való elkülöníthetősége is.

¹⁴ A következő szakaszban ezzel a tanulmánnyal foglalkozom. Eredeti megjelenése: *Faith, liberation and human development*. Gammon Theological Seminary, Atlanta, 1974. A már idézett gyűjteményes kötetben újrapiublikálták: J. ASTLEY – L. FRANCIS (szerk.): *Christian Perspectives on Faith Development*, i. m. pp. 4–5.

■ ¹⁵ Uo. p. 5.

Jó példa erre Fowler legfontosabb könyve, az 1981-ben megjelent *Stages of Faith*, mely többek között magát a hitfejlődési elméletet is bemutatja. A szerző már művének legelején egyértelművé teszi, hogy a hitfogalmat nem a teológiában vagy a keresztény közbeszédben megszokott módon értelmezi: „A hit nem mindig vallásos a tartalmát vagy kontextusát tekintve.”¹⁶ A fowleri megközelítés az elmélet publikálásakor olyan struktúraként értelmezte a hitet, mely az emberi életben egyfajta dinamikus mozgásként jelenik meg, amely megpróbálja koherenssé és jelentéssel telivé tenni azokat a jelenségeket, kapcsolatokat és viszonyokat, amelyek az ember saját környezetét jellemzik. Ez az előzményekből már megismert és meglehetősen elvontnak ható definíció abból az alapelképzelésből indul ki, hogy csak az emberi lény hordozza annak terhét, hogy rákérdezzen saját élete mibenlétére. Fowler ezen a ponton még *Ernest Becker*re is hivatkozik (aki *homo poetának* nevezte az embert), és azt írja, mi vagyunk az egyetlenek, akik értelmet kívánunk adni önmagunk létének, aminek érdekében prioritásokat és célokat határozzunk meg, mert ezáltal akarunk megragadni valamit abból a „Nagy Kép”-ből, amely valóságként körülvesz bennünket.¹⁷

Ahogy láttuk, a fenti gondolatmenet gyökerei a hitfogalom körülírására már évekkel az elmélet publikálása előtt megjelentek Fowler elképzeléseiben, mi több, saját bevallása szerint a kutatáshoz használt kérdőíveket is ezek alapján állították össze munkatársaival. A három fő részből álló interjú második és harmadik szakasza ugyanis nemcsak az interjúalany kapcsolataira és tapasztalataira, hanem hitnézeteire – bizonyos értelemben hitvilágára –, valamint az élet értelméről szóló elképzeléseire és azok strukturáltságára is vonatkoznak. Az elképzelések szerint az interjú egyfajta „üres képernyőt” kínál a válaszadóknak, hogy a válaszadás folyamatában mintegy kivetítsék rá sajátos, másoktól megkülönböztethető hitüket, életrajzi jellegzetességeiket és mintázataikat.¹⁸

Ahogy a vallás fogalmát megkülönböztette a hittől, ugyanígy jár el Fowler, amikor a *hiedelmekről* beszél.¹⁹ Elemzésében felhívja a figyelmet, hogy az archaikus világ zsidó vagy keresztény embere számára az olyan mondatok, mint „hiszem, hogy van egy Isten”, vagy „hiszem, hogy Isten létezik”, erős mellébeszélésként hathattak a hitfogalom kapcsán: Isten vagy az istenek létezését adottnak tekintették.²⁰ A hiedelem fogalma nem nélkülözi a transzcendencia létezésébe vetett hitet, de nélkülözi azt a mély bizalmat, mely a kapcsolatot keresi a transzcendenssel. Míg a hit életcélt nyújtó valóságként a végső értékekbe vetett „bizalom”, addig a hiedelem jó esetben a vallások tanításainak és dogmáinak „igaznak tartása” lehet.²¹ Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy a hiedelmek tipikusan vallásos jellegű képzetekként jelennek meg, sőt sokszor babonába hajló magyarázatokat kínálnak bizonyos jelenségekre.²²

A fowleri hitfogalom kialakításában – még ha az a hitet nem kifejezetten teológiai értelemben vizsgálja is – két teológus, Paul Tillich és H. Richard Niebuhr is szerepet játszott. Mint említettem, Fowler ismerte Tillich klasszikus munkáját, a *Dynamics of Faith* című

16 J. FOWLER: *Stages of Faith*, Harper One, New York, 1995, p. 4. ■ 17 Uo. p. 4. ■ 18 Uo: Dialogue toward a future in faith development studies, i. m. p. 276. ■ 19 Megjegyzendő, hogy az angol *faith* és *belief* szavak fordítása kissé nehézkes, hiszen kontextustól függően mindkettő jelentheti a hitet. Mégis, a *faith* kifejezés inkább egy bizalmi alapállásra utalhat, míg a *belief* bizonyos vallásos tartalmú képzetek halmazára: ezért fordítottam utóbbit hiedelemnek. ■ 20 J. FOWLER: *Stages of Faith*, i. m. p. 13. ■ 21 F. SCHWEITZER: *Vallás és életút*, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1999, p. 127. ■ 22 ORTUTAY GY. (szerk.): *Hiedelem*, <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1304.html>

kötetet, melyben a szerző elvetette, hogy a hit fogalmát egyszerűen a vallással vagy valamiféle hiedelemmel azonosítsa. Ehelyett Tillich párbeszédet kezdeményezett olvasóival, és felszólította őket, azonosítsák azokat az értékeket, melyek életük középpontjában állnak. Ezek az értékek a „végső kérdésekre” adott válaszok mentén formálódnak, és nemcsak az egót, hanem az ember alapvető létvilágát, valamint kontextusait (család, munka, gyülekezet, társadalom) is befolyásolják. Mivel az ember önmaga számára adott végső válaszai ennyire alapvetően karakterizálják az életét, a fowleri terminológia szerint a hit jóval több doktrinális tételek igaznak tartásánál, melyeket egyszerűen el kell fogadni. Mi több, az sem bizonyos, hogy kifejeződik valamilyen megszokott egyházi liturgia keretében vagy bármiféle kultikus formában.²³

Niebuhr egyik publikálatlan kéziratában Fowler olyan gondolatra bukkant, amelyet „emberi hit”-nek nevezett el. Az „emberi hit” elképzelése szerint a hitet olyasféle komponensnek kell látnunk, amely legkorábbi emberi kapcsolatainkban ölt alakot azok révén, akik gyermekkorunkban gondoskodnak rólunk. Niebuhr meglátása az volt, hogy a hit tulajdonképpen a bizalmi kapcsolatokban szerzett tapasztalatok útján növekszik vagy csökken, annak függvényében, hogy ezek a kapcsolatok milyenek. Hitünk hozzánk közel álló emberek közreműködése által formálódik. Az „emberi hit” egyfajta átfogó, egyesítő és alapvető bizalom olyan értékek középpontjában, melyek érdemesnek bizonyulnak arra, hogy az életünket koherenssé és értelmessé tegyék.²⁴

Meglátásom szerint valamivel költőibben, de talán szemléletesebben fogalmazta meg a niebuhri alapokból kiinduló fowleri hitfogalom lényegét McDargh, aki a hitet egyfajta egzisztenciális küzdelemként ragadta meg. Eszerint az ember teljes életideje alatt azon fáradozik, hogy megkonstruálja önmaga számára a valóság „végső környezetét”, melynek keretében eljuttassa saját életdrámáját. A létezés maga senkit sem mentesít az ilyesféle „keretteremtés” feladata alól, ám az egyes emberek és változók nagyban különbözhetnek annak tekintetében, ahogyan ezt a végső környezetet létrehozzák. McDargh mindehhez még hozzáteszi, hogy Fowler hitfogalma – talán épp azért, mert eltávolodott a teológiai meghatározások körétől – sokak számára az egész hitfejlődési elmélet vonzóságát jelenti. A liberális vallásgyakorlati hagyományokban például ez a képlekenynek tűnő definíció módot adhat arra, hogy a túlzott egyházi lokálpatriotizmus kevesebb teret nyerjen, valamint hogy szigorúan csak egy meghatározott vallási gondolkodáshoz és gyakorlathoz kötődjön. A római katolikusok számára a fowleri hitértelmezés pedig gyógyírként szolgálhat arra a történelmi kiegyensúlyozatlanságra, amely a hitet úgy kezelte, hogy az leginkább a feltárt igazságokhoz való kegyes hozzájárulás (*fides quae creditur*).²⁵ Akárhogy is van, úgy tűnhet, hogy a fowleri hitfogalomban mindenki megtalálhatja mindazt, amit szeretne megtalálni.²⁶

23 J. FOWLER: *Stages of Faith*, i. m. p. 5. ■ 24 Uo. p. 5. ■ 25 J. MCDARGH: Faith development theory at ten years, *Religious Studies Review*, vol. 10, 1984, p. 340. ■ 26 Az újszolasztikus felfogás jellemzője volt a gondolat, hogy az isteni kinyilatkoztatás igazságait a tanítás tartalmaként (*fides quae creditur*, azaz a hitigazság, amelyet elhiszünk) kell megérteni, és ezt a megértett hitigazságot végül bizalommal igaznak tartani (*fides qua creditur*, azaz a hívő tett, amellyel hiszünk). Vö. J. WERBICK: Prolegomena, in T. SCHNEIDER (szerk.): *A dogmatika kézikönyve*, Vigilia, Budapest, 1996, p. 10. McDargh véleményem szerint itt arra a magatartásra utal, amely a hitet egyfajta „rábólintásként” értelmezi, és római katolikus értelemben nemcsak az isteni, hanem a tanítóhivatali megnyilatkozásokra is vonatkozik.

Három évvel a *Stages of Faith* után Fowler a *Becoming Adult, Becoming Christian* [Felnőtté válni, kereszténnyé válni] című munkájában visszatért a hit kérdéséhez, de a korábbiakhoz képest tulajdonképpen nem mondott alapvetően újat. A kötet inkább elmélyíti a mai korszak meghatározó struktúráit: kiemeli, hogy szcientizmussal teli időszakban élünk, mely egy szekuláris közegben fejti ki hatását. A szekuláris világ ugyanakkor a „szédítő relativizmust” is magával hozta, ez pedig darabokra törte azt, amit jelentéstulajdonításnak, vagyis az élet értelme utáni keresésnek nevezhetünk. Mintha magát ismételné, Fowler újból kijelenti, hogy a posztmodern világban a hit már nem feltétlenül igényli az intézményes vallásosságot, és az sem szükséges, hogy kultikus formákban fejeződjön ki. Sőt, a hit korunk felfogásában emberi jelenséggé vált, egyfajta szolipszisztikus megközelítésben is kezelendő tényező lett.²⁷

Úgy vélem, ezek a gondolatok tovább erősítik a kontrasztot a hit és a vallás között, valamint egyre szélesebbé teszik a szakadékot a hit és az intézményes egyház közt, még akkor is, ha nem mutatnak jelentős változást a hitfogalmat illetően. Talán helyes azt állítani, hogy a *hitfogalom tartalma* alapvetően megmaradt, de *értelmezési hangsúlyai* a hit mint emberi jelenség felé mutatnak. Annyit talán mégis mondhatunk, hogy mintha Fowler az individuális síkról szélesebb platformra helyezte volna a témát: mégpedig a posztmodern társadalom közegébe. Már nem csupán az érdekli, hogy a hit milyen szerepet játszik a saját életének jelentést tulajdonítani kívánó *személy* sorsában, hanem a tömegek kontextusában is gondolkodik. Ahogy könyvében fogalmaz, a szeretet köt össze *bennünket*, a küzdelmeinket *együtt* vívjuk meg, és ebben hol lojálisak, hol hűtlenek vagyunk egymáshoz; megosztjuk a végső valóságról szóló látásmódjainkat *egymással*, és reménykedni is *közösen* tudunk. „Azaz hit által élő teremtmények vagyunk” – összegez Fowler.²⁸

E kollektivizmusra hajló hangvételnek természetesen az is oka lehet, hogy a *Becoming Adult, Becoming Christian* című kötet koncepcionálisan a közösség perspektívájából szemlélődik.

Ha mindezek után megpróbáljuk a legtömörebben felvázolni, hogy tulajdonképpen mit is ért Fowler a hit, a vallás és a hiedelem fogalmán, azt a következő módon tehetnénk:

Hit: az ismeret és a mély bizalom egy formája, mely értelmet ad az életnek, keretet teremt, és koherenciát biztosít annak különféle kontextusai között.

Vallás: a hit lehetséges megmutatkozása, kifejeződése szakrális cselekményekben, ám nem feltétlenül következik a hitből.

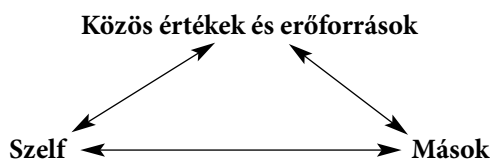
Hiedelem: vallásos képzetek (esetleg babonák), melyek bizonyos dolgokra magyarázattal szolgálhatnak, de nélkülözik a hitre jellemző bizalmi alapálást és koherenciát.

27 J. FOWLER: *Becoming Adult, Becoming Christian*, Harper & Row, San Francisco, 1984, p. 51. ■ 28 Uo. p. 50.

2. Röviden a hitfogalom mögötti strukturális tartalomról

Amikor a hit fejlődéséről beszél, Fowler azt is szükségesnek látja feltárni, milyen kapcsolatban áll a hit a személyiség magjával, azaz a „szelf”-fel. Nyilvánvaló, hogy az ember önmagáról alkotott képének változása azon az alapvető tényen nyugszik, hogy mindannyian szociális lények vagyunk. Az érés és növekedés folyamatában, a különféle interakciók során alakítjuk ki egyéniségünket: reflektív személyekké válunk, akik másokhoz kapcsolódnak – írja Fowler.²⁹ A hit tehát bizonyos értelemben *kapcsolat* is. A szelfhez hasonlóan a hit is magában foglal egyfajta növekedést, mely a másokhoz való kötődésünk képességének erősödését jelenti. Ezen a ponton Fowler – meglátásom szerint feleslegesen tovább-bonyolítva az így is széttartó hitértelmezést – egy újabb fogalmat, mégpedig a *szellem* kifejezést kezdi használni: definíciója szerint a szellem nyújtja életünk koherenciájának érzetét, és adja meg annak egész jelentését. A szellem segítségével hozzuk létre a korábbiakban már emlegetett „végső környezetet”. Fowler úgy látja, sok kultúrában az emberek különféle szimbolikus reprezentációk formájában próbálják leírni, ahogyan ezt az önmaguk számára létrehozott „végső környezetet” Istenhez kapcsolják. Eleve az istenképzet is magában rejt szimbólumokat, melyek a végső létezésre utalnak, és arra is, ahogyan mi emberként ehhez kapcsolódhatunk. (Talán jó példa erre az Isten személyére alkalmazott „Atya” kifejezés, mely egyszerre szimbólum, és annak módjára utaló szó, ahogyan az ember viszonyulhat a Végső Létezőhöz, azaz Istenhez. Az „Atya” szóban tehát nem csupán Isten egy *jellemvonása* jelenik meg, hanem a kapcsolat egy módja is, *ahogyan* Istenhez fordulhatunk.)

Ha a hitről mint egyfajta kapcsolatról beszélünk, azt kell észrevennünk, hogy az tulajdonképpen három pólust köt össze egymással: a szelfet, bizonyos konszenzusos értékek és erőforrások rendszerét, és a másokkal való kapcsolatunkat. Triadikus módon ezt a következő formában ábrázolhatnánk:³⁰

Az önmagunkkal és másokkal való kapcsolatunk tehát együtt kötődik – jó esetben kölcsönös bizalommal – bizonyos értékekhez és jelentésekhez. Ez az értékrendszerhez való kötődés biztosítja a hit dinamikáját.

A posztmodern kor kihívásairól szóló késői írásában Fowler említést tesz arról, hogy már kutatásai első szakaszában (1972-ben) felvázolt egy strukturális aspektusokat magában foglaló elképzelést, mely segít szétválasztani és megérteni azokat a dinamikus összetevőket, amelyek a hitet alkotják.³¹ Erről később *Stephen Parker* készített jól áttekinthető

29 Uő: *Faithful Change*, Abingdon Press, Nashville, 1996, p. 20. ■ 30 Uo. p. 21. ■ 31 Uő: *Faith development theory and the postmodern challenges*, *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2001, p. 161.

összefoglalást, mely nemcsak a fowleri hitfogalom tartalmát vázolja fel annak különféle struktúráiban, hanem arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az egyes összetevőket Fowler mely kognitív-strukturalista elméletalkotóktól kölcsönözhetette, illetve bemutatja az adott komponens fejlődési lehetőségeit is.³² Ennek értelmében a hitet a következő szerkezetben kell elképzelnünk:

Strukturális elem elnevezése	Forrás	Fejlődési lehetőség
Logikai képesség	<i>Piaget</i>	A fejlődés útja a világ „logika előtti” megértési módjából indul, és egy jóval konkrétabb és elvont logikai megértés felé mutat.
Perspektíva-kialakítás	<i>Selman</i>	Annak a képességnek a kibontakozása, mely az „egydimenziós” (egocentrikus) perspektívából indul, és egyre inkább lehetővé teszi egy esemény vagy tapasztalat több szemszögből való értelmezését.
Morális döntéshozatal	<i>Kohlberg</i>	A fejlődést az jelenti, ahogy az egyén egyre inkább képessé válik erkölcsi döntésekre, és ezeket is egyre differenciáltabban látja.
Társadalmi tudatosság		Olyan tulajdonság, mely rámutat, hogy az egyén mennyire inkluzív vagy exkluzív módon vonja meg szociális kapcsolatait határait. A fejlődést az egyre nagyobb befogadás jelenti.
A döntéshozatal helye		Olyan tulajdonság, mely a külsőtől egyre inkább a belső hatásokra történő döntéshozatal fejlődését jelenti.
A valóságról alkotott tudatos kép		A fejlődést az jelenti, amikor az egyén saját élete értelmének kérdését egyre nagyobb tudatossággal képes megragadni és rendszerbe szervezni.
Szimbolikus funkció		Olyan tulajdonság, mely a szimbólumok érzékelését és kezelését jelöli. A fejlődést az jelenti, ha az egydimenziós alkalmazástól (a szimbólumnak csak egyetlen jelentése van) a multidimenzionális alkalmazás felé mozdul a gondolkodás, illetve a demitologizálás irányába.

A fenti táblázatból jól látszik, hogy az utolsó négy strukturális elem Fowler saját meglátásain alapszik. Amikor a hit fejlődéséről beszélünk, fowleri értelemben a fenti komponensek

32 S. PARKER: Measuring faith development, i. m. p. 338.

elmozdulásaira, változásaira és formálódására gondolunk. A hitfejlődés mind a hét struktúra olyan változását takarja, amely egy nagyobb komplexitás és teljesség irányába mutat.³³

3. Kritikai észrevételek Fowler hitfogalmáról

Az előző szakaszokban körbejárt hitfogalom élénk eszmecserét váltott ki, mely tulajdonképpen évtizedekkel az elmélet publikálása óta is zajlik. Nincs most lehetőségem arra, hogy ezt a párbeszédet teljes szélességében bemutassam, ezért leginkább a tipikus reakciókkal foglalkozom, s közülük is több olyannal, melyekre maga Fowler is válaszolt. Ha megpróbáljuk összegezni azokat a kritikákat, melyek a fowleri hitértelmezésről szólnak, azt látjuk, hogy a leginkább hangoztatott ellenvetések a következő kérdéskörökhöz tartoznak:

- a definíció pontatlansága és elnagyoltsága;
- a hitfogalommal kapcsolatos teológiai problémák.

Friedrich Schweitzer úgy fogalmaz, hogy Fowler hitről alkotott elképzelése sokrétű és kevésbé meghatározott,³⁴ nem eléggé világos – márpedig egy körülhatároltabb fogalmazás megszületéséig nem lehet empirikusan bizonyított elméletről beszélni.³⁵

J. Harry Fernhout reflexiójában³⁶ egészen Niebuhr egy hasonlatáig nyúl vissza. Eszerint egy kockának egyszerre csak három oldalát láthatjuk, ami azt is jelenti, hogy a másik három oldal a szemünk elől takarásban marad, nem is beszélve a kocka belsejéről. Fernhout szerint az elmélet hitfogalma ehhez hasonló. Fowler ugyan sok figyelmet fordít a kocka látható oldalaira, de nem foglalkozik a belsejével teológiai értelemben, vagyis a hitfogalom tartalmával, ami az egésztest sajátosan a „hit kockájává” teszi. Mi több, a hitfogalom nélkülözi a „szilárd magot”, ezért a kocka oldalai (melyek a hitet keretbe foglalnák, pontosabban körülhatárolnák) mindig változnak Fowlernél: hol bővülnek, hol szűkülnek. Maga az elméletalkotó is elismeri, hogy nézőpontjának összetettsége nehezzé teszi a hitfogalom lehatárolását, ez a tény pedig muníciót ad kritikusainak. Fernhout szerint az sem világos, hogy a hit egyenlő-e az ember értelemkereső tevékenységével (mellyel saját létének jelentést tulajdonít), vagy az csak egy összetevője ennek a keresésnek.

Minden kritikai megjegyzés után Fernhout mégis megpróbálja az előbb említett „szilárd magot” megtalálni a fowleri hitértelmezés képlékeny meghatározásaiban.³⁷ Véleménye szerint a hitfogalom strukturálisan három különböző „érzék” próbál egyetlen szó segítségével kifejezni. Az első egy meglehetősen szűk dimenzió: a hit eszerint *bizalom*, melyet az egyén bizonyos értékekbe és erőforrásokba vet. A második megközelítésben a hit a már sokat emlegetett „végső környezet” megteremtésére szorítókozó *alkotóképesség*, mellyel az egyén a valóság egy képét hozza létre maga számára, hogy ezzel koherenssé tegye saját életét. Ezt Fernhout a személy *világnézetének* hívja. Végül a harmadik megközelítés a leg-szélesebb: ez a személy *integrációjára* vonatkozik saját élete különféle kontextusaiban. A hit tehát ebben az értelemben nem más, mint az életben való részvételhez hozzásegítő

33 Uo. p. 337. ■ 34 F. SCHWEITZER: *Vallás és életút*, i. m. p. 127. ■ 35 Uo. p. 141. ■ 36 J. H. FERNHOUT: Where is faith? Searching for the core of the cube, in C. DYKSTRA – S. PARKS (szerk.): *Faith Development and Fowler*, i. m. pp. 65–66. ■ 37 Uo. p. 69.

funkció. Ahogy ebből a három megközelítésből is látszik, a fowleri hitfogalom meglehetősen sokfélének tűnik, s bár a háromféle szerepkör (bizalom, alkotóképesség, integrációt segítő eszköz) között lehetséges kapcsolatot feltételezni, mégis három különböző dologról van szó.

Fowler válaszában³⁸ azzal érvel, hogy Fernhout a kockáról szóló niebuhri hasonlatát sem értelmezte jól. Úgy látszik, Fowler szereti a hasonlatokat, mert a kocka után egy másikkal is próbálkozik: a hitet ezúttal egy értékes drágakőhöz hasonlítja, melynek számos csiszolt oldala van. Ezek az oldalak egyszerre nem látszanak, ezért a drágakövet körbe kell forgatni a kezünkben, vagy nekünk kell körbejárunk, és alaposan szemügyre vennünk. A hittel is ugyanez a helyzet: több szemszögből szükséges megvizsgálni, hogy legalábbis teljesebb képhez jussunk. Fowler ennek értelmében tehát nem feledkezett el a kocka nem látható oldalairól, hanem éppen azokat szemlélte, amikor a hitet bizonyos mértékig „körbejárta”, és többféle szemszögből igyekezett megragadni. Ráadásul ez a vizsgálat nehézkes – állítja Fowler –, mert mi magunk is „benne vagyunk” abban, amit egyébként „kívülről” vizsgálni szeretnénk. (Ha kötekedni akarnánk a kockahasonlattal, akkor ezen a ponton visszakerdezhetnénk: hogyan járhatta körbe Fowler a kocka minden oldalát, ha maga is benne tartózkodik?) Az „objektivitás” tehát elkerülhetetlenül magában foglalja saját szubjektumunkat is. Fowler szerint Fernhout valamiféle nyelvi-analitikus filozófia hatása alatt állhat, melynek következtében túlzó elvárásai vannak, és egy jóval szabatosabb definíciót akar látni annál, mint ami lehetséges, és amivel a hitfejlődési elmélet dolgozik. Ráadásul a hit-tel kapcsolatos kohézióteremtési képesség nem strukturális jellemző, ahogyan Fernhout használja: ez inkább egy *funkció*, egy feladat, amit a hit ellát.

Craig Dykstra ugyancsak a hitfogalom képlékenységet említi kritikájában.³⁹ Felhívja a figyelmet, hogy Fowler alapművében rengeteg mondat kezdődik ehhez hasonlóan: „A hit...” – majd ezt a kifejezést számos különböző dolog követi. Így például a hit valamikor „kabát a meztelenség ellen” (megint egy hasonlat!), valamikor általános emberi jelenség, máskor pedig az egyén vagy a csoport dinamikus elmozdulásait jelenti az életben. A számos szókép és körülhatárolás önmagában azt sugallja, hogy maga az elméletalkotó is nehezen boldogul az egész elmélet alapját képező fogalommal. Dykstra szerint ezek a próbálkozások arra irányulnak, hogy egyrészt egyre tisztább módon fejezzék ki a hitfogalmat, másrészt mintegy előkészítsék annak lehetőségét, hogy a hitet strukturális-developmentalista módon lehessen kezelni. Dykstra arra is kísérletet tesz, hogy összefoglalja ezt a sokfelé ágazó megközelítést, és a fowleri hitfogalmat hét pontban rögzítse. Értelmezése szerint a hit maga Fowler szemléletében tehát a következőket jelentheti:⁴⁰

- Emberi tevékenység (nem egy dolog, amit birtokolunk, hanem egy gondolkodásmód és a létezés egy formája, amelyben élünk).
- Olyan tevékenység, mely a kapcsolatokon keresztül valósul meg.
- A kapcsolatokat átszövő bizalom és lojalítás.
- Más dolgokat magában foglaló jelenség: valamiben hiszünk, valamihez vagyunk lojálisak.
- Bizalom a felettünk álló értékrendben, melyhez kapcsolódunk.

38 J. FOWLER: Dialogue toward a future in faith development studies, i. m. p. 281. ■ 39 C. DYKSTRA: What is faith? An experiment in the hypothetical mode, in C. DYKSTRA – S. PARKS (szerk.): *Faith Development and Fowler*, i. m. pp. 45–46. ■ 40 Uo. p. 49.

- A személyiség és a valóságról alkotott kép formálása a bizalmi kapcsolatokon keresztül.
- A jelentésalkotás és az élet értelmének keresése mint a hit belső magja.

A fenti hét pontból Dykstra szerint két dolog következik a fowleri megközelítésben: a hit univerzális jelenség, mely folyamatos változásokon megy keresztül. „Végső célja” azonban valamiképpen a hetedik pont felé mutat, azaz az élet értelmének keresése és a jelentésalkotás irányába. Dykstra ugyanakkor *John Cobb Christ in a Pluralistic Age* [Krisztus egy pluralista korban] című művére hivatkozva amellet érvel, hogy jobban járunk, ha a hit lényegét nem akarjuk egyetlen konkrét feladatra vonatkoztatni. Cobb szerint a hit ehhez túlságosan széleskörűen értelmezhető fogalom. Lehet például a hűség és a bizalom kérdései alapján gondolni rá, mások inkább bizonyos konkrét dolgokra vonatkozik, melyekben reménykedünk. Megint máskor kapcsolati tényezőnek tekintjük a többi ember felé, vagy éppen az egyén egyik tulajdonságának. Akárhogy is gondolunk a hitre, a nézeteknek ez a sokszínűsége arra mutat, hogy egyik megközelítést sem érdemes abszolút módon a többi fölé emelni. Ehelyett egy pluralisztikus megközelítéssel kellene dolgoznunk, mely nyitott ezeknek a komplex szemléletmódoknak a kölcsönhatását vizsgálja, anélkül hogy prioritásokat állítana fel.⁴¹ Ugyanakkor Dykstra teológiai hangsúlyokkal is ellátja ezt a megközelítést, amikor beemeli Isten, illetve az isteni dimenzió fogalmát. Isten létezése nélkül a hit tartalma ugyanis lehet pusztán illúzió: a hit tehát Isten személyének létezésén is múlik. Másként fogalmazva: ha nem létezik Isten, akihez kapcsolódni próbálunk, akkor amiről beszélünk, az nem lehet a hit. Ebből azonban az is következik, hogy a hitet nem definiálhatjuk egyszerűen egyetemes emberi jelenséggként, ahogy Fowler teszi, hiszen annak gyökerei az isteni-ben vannak. Ráadásul ha a hit forrása Isten vagy az isteni dimenzió, akkor ez azt is jelenti, hogy a hit nem általános, hanem különös adottság: bár az emberi létezéshez tartozik, egy lehetősége annak, és nem szükségszerű velejárója.⁴² Dykstra mindezek alapján kritikusan viszonyul Fowler jelentéstulajdonító elképzeléséhez: míg a fenti hetedik pont szerint a hit végső célja az élet értelmének és koherenciájának megteremtése, ebben a megközelítésben a jelentéstulajdonítás nem cél, hanem inkább más dolog mellékterméke lesz. Dykstra szerint nem mi, emberek vagyunk azok, akik megalkotják a maguk számára a „végső környezet”: inkább egy olyan világban élünk, amely már át van szöve jelentésekkel.⁴³

Meglátásom szerint Fowler reakciója⁴⁴ csak részben felelet ezekre a gondolatokra. Mindazonáltal Fowler kifejezi, hogy értékesnek találja Dykstra felvetéseit, és maga is megpróbálta feldolgozni a keresztény narratíva strukturális jelentőségét. Ennek érdekében kísérletet tett arra, hogy egyfajta „szekuláris *ordo salutis*”-t hozzon létre a kereszténység megváltástörténetéből, és azt a hitfejlődésről szóló párbeszéd részévé tegye. Sajnos azonban nem fejt ki bővebben, hogy ezt konkrétan hogyan kell elképzelni, ahogy a Dykstra által felvetett pluralisztikus elképzelésre sem reagál.

A hitfogalom összetettségével és homályosságával szemben felhozott kritikák és alternatív javaslatok mellett az is előfordul, hogy a hitfogalmat nem tartják elég „teológiai”-nak. Schweitzer egyenesen teszi fel kérdéseit: „Nem megragadhatatlan, transzcendens valami-

41 Uo. pp. 53–54. ■ 42 Uo. p. 55. ■ 43 Uo. p. 57. ■ 44 J. FOWLER: Dialogue toward a future in faith development studies, i. m. p. 285.

a hit, amely az empirikus tapasztalat elől lényege szerint kitér? Nem lépi-e túl a hit azáltal, hogy az egész embert tartja szem előtt, az empirikus kutatás szükségszerűen korlátozott módszerét, amely a bizonyítható ismeretek iránti érdeklődésével csak az ember egyedi szempontjaira irányul?”⁴⁵ Schweitzer tépelődő kérdései után kritikát is megfogalmaz, amikor azt mondja, a keresztény hitértelmezés határozottan ellentmond mindenféle fejlődési elképzelésnek. Ám önmagával némileg szembekerülve később mégis leír két szempontot, melyek alapján a keresztény hit előrehaladó módon fejlődhet: ezek a hit intellektuális megértése és a hit etikai konzekvenciáinak levonása.⁴⁶ Akkor most fejlődik vagy nem fejlődik a hit? Az olvasónak mindebből úgy tűnhet, maga a kritikus sem tudta eldönteni pontosan, hogyan szemléli a fowleri hitfogalmat a teológia szemüvegén át.

Marlene M. Jardine és Henning G. Viljoen derűsen látja ezt a kérdést, amikor kijelenti, hogy Fowler nem követett el hibát ezen a területen. Piaget, Kohlberg, Erikson és Selman elméleteinek fontos elemeit sikerült egyesítenie, és ezáltal egyenesen az emberi fejlődés területére helyezte saját elméletét. Jardine szerint Fowler ezzel az egyesítő munkával eloszlatta azt az elképzelést, hogy a hitet természetfeletti minőségnek lássuk, és emiatt hozzáférhetetlenné tegyük a tudományos vizsgálódás számára. A hit mint emberi jelenség kutathatóvá vált. Ugyanakkor Fowler mégsem ásta alá a hit teológiai feltételeit, mi több, létfontosságúnak mutatja be, akár kifejeződik vallásos formákban, akár nem. Hogy a kettő között (a hit mint emberi jelenség és mint teológiai fogalom) nincs ellentmondás, az is mutatja, hogy teológusok is egyetértenek annak a vizsgálatnak a fontosságával, mely a hitet emberi jelenséggént, a pszichológia eszköztárával kívánja értelmezni.⁴⁷

Mások már nem voltak ennyire pozitívak azzal kapcsolatban, hogy Fowler hitfogalma az idők során egyre inkább emberi jelenséggént interpretálódott, ennek folyományaként pedig magától értetődően nincsenek mély teológiai gyökerei. Sharon Daloz Parks idézi Harvey Cox gyakran hangoztatott mondatát, mely a fowleri hitfogalommal kapcsolatban ezt állítja: „Van ebben a hitdefinícióban valami sértő mindenki számára.”⁴⁸ A hitet ugyanis a vallási tradíciók egyfajta *ajándékként* értelmezik, mely természetfeletti forrásból származik, és amelyet az ember egyszerűen magába fogad. A hit olyan jelenség, mely túlmutat az emberi síkon és az ember felelősségi körén. Erősebben megfogalmazva radikálisan transzcendens jelenség, ahogyan „megtörténik” az emberrel, azaz élete részévé válik – főként, de nem csupán a keresztény hitrendszer látásmódja szerint. Érdekes módon azok, akik meghatározottabban szekulárisan gondolkodnak a hitről, gyakran érvelnek hasonlóan, azaz amellett, hogy a hitet kifejezetten a természetfelettihez kötődő jelenséggént tartjuk számon (attól függetlenül, hogy létezik természetfeletti, vagy csak annak *képzétéhez* kötődik a hit), és álljunk ellen minden olyan próbálkozásnak, mely egyetemes emberi tapasztalatként próbálja értelmezni. Ám annak ellenére, hogy mindkét csoport a természetfelettihez kapcsolva értelmezi a hitet, jelentős különbség van köztük. Míg az első csoport láthatóan abban érdekelt, hogy Isten aktív részvételének biztosítson helyet a hitfogalomban, a szekulárisan gondolkodók arra törekednek, hogy bármilyen istenséget minél

45 F. SCHWEITZER: *Vallás és életút*, i. m. p. 125. ■ 46 Uo. p. 143. ■ 47 M. M. JARDENE – H. G. VILJOEN: Fowler's theory of faith development. An evaluative discussion, *Religious Education*, vol. 87, 1992, pp. 74–75. ■ 48 S. D. PARKS: Faith development in a changing world, in J. ASTLEY – L. FRANCIS (szerk.): *Christian Perspectives on Faith Development*, i. m. p. 97.

kevésbé jelentősnek lássunk.⁴⁹ Ha helyt adunk ennek az elképzelésnek, akkor szinte magától értetődően merül fel a kérdés: vajon a teológiai-vallási sajátosságok nélkülözése a fowleri hitfogalomban mennyire indokolt, ha egyébként akár a hívő, akár a szekuláris elképzelésekkel képes lenne együtt élni?

A korábban már említett Dykstra kritikájából is tulajdonképpen ez a dilemma olvasható ki: a hitnek köze kell, hogy legyen a természetfelettihez, vagyis a teológia nem számúzhető az elméletalkotás folyamatából, szűkebben pedig a hitfogalom meghatározásából. Fowler egy késői munkájában⁵⁰ siet is megjegyezni, hogy nem kívánt a teológiával szembehelyezkedni. A vallásos hittartalmak – például a teológiai tanítások, szent írások, vallásos gyakorlatok – mellőzése sosem volt célja az elméletnek. Korábban egyébként röviden már válaszolt⁵¹ a teológiai aggályokat megfogalmazók felvetéseire, amikor a hitfázisokról úgy fogalmazott, hogy nem ellenkeznek a keresztyény teológia állításával, miszerint a hit Isten ajándéka, illetve az ember válasza Isten hívására. Azt is kifejezte, hogy nem áll és nem állt szándékában bizonyos fogalmakat felcserélni egymással. Így például a hit által való megigazulást nem kívánta helyettesíteni valamiféle emberi törekvéssel, mely a jó cselekedetek felhalmozásával próbálja elérni a megigazult állapotot. A teológiai megfontolások és az elmélet hitértelmezése tehát Fowler szerint nem helyezhetők szembe egymással.

BEFEJEZÉS

Gary Chamberlain úgy látja, hogy Fowler korai munkásságában (azaz az elmélet publikálása előtti időszakban) egy deskriptív és funkcionális hitértelmezést láthatunk, mely egy jóval analitikusabb felfogás felé mozdult el. A kutatás és elméletalkotás fázisaiban Fowler nagyban támaszkodott Niebuhr hitfelfogására, mely a hitet értelmező és értékadó funkciókkal látta el. Chamberlain szerint e periódus fő kérdése az lehetett, vajon Niebuhr strukturalista nézőpontja mennyiben tud stabil alapot kínálni ahhoz, hogy Fowler hitfejlődési elképzeléseit arra építse. Ahhoz hasonlóan, ahogy Kohlberg „kölcsönvette” Erikson, hogy az erkölcsi fejlődést bemutató elméletét kifejthesse, mintha Fowler is ugyanezt tette volna Eriksonnal, hogy olyan fogalmakat, mint az értékadás, az elkötelezettség vagy a hit kevésbé tudatos részei az általa alkotott hitfogalomban egyesíthessen. Fowler képes volt megőrizni saját hitfelfogásának integritását egy strukturalista értelmezés keretein belül.⁵²

Véleményem szerint az elmélet publikálását követő időszakban – a kritikák ellenére – Fowler nem sokat változtatott hitfogalmán. Amit láthatunk, hogy e fogalom egyre inkább egy vallási környezettől (különösen az intézményes vallás kontextusától) távolodó kifejezéssé válik. A hitnek fowleri értelemben mintha egyre csökkenő mértékben lenne köze bármilyen teológiai elképzeléshez, s ez még akkor is megmarad, amikor Fowler későbbi műveiben⁵³

49 Uo. p. 98. ■ 50 J. FOWLER: Faith development at 30..., i. m. p. 417. ■ 51 Uő: Faith, liberation and human development, i. m. p. XII. ■ 52 G. CHAMBERLAIN: Faith as knowing: a study of the epistemology in faith development theory, *Iliff Review*, 38 no 2., 1981, pp. 9–10. ■ 53 Ilyen kötetnek nevezhetjük például a *Faith Development and Pastoral Care* (Fortress Press, Philadelphia, 1987), vagy a *Become Adult, Become Christian* (Harper & Row Publishers, San Francisco, 1984) című könyveit. Noha a kötetek nem az általános valláspszichológia, hanem inkább a keresztyény teológia szakterületeit érintik, Fowler egyik művében sem törekszik arra, hogy hitfogalmát bibliai alapokon is próbálja érvényesíteni.

kifejezetten keresztény környezetben, a gyakorlati teológia világán belül törekszik bemutatni a hitfejlődési elmélet alkalmazását. Mindezzel nem azt kívánom mondani, hogy Fowler elhallgatna valamit, vagy a teológiai megközelítést rossznak és kerülendőnek vélné. Szerintem arról van szó, hogy általános elmélet megfogalmazására törekedett, mely megkívánta, hogy az elmélet kiindulópontját képező fogalom is a lehető legszélesebb értelmezéseket tegye lehetővé. Ez a széles körű értelmezés ugyanakkor arra is magyarázattal szolgálhat, miért pontatlan és elnagyolt Fowler hitértelmezése. Mondhatjuk azt is, a pontosság az „általánosság oltárán” lett feláldozva. S mégis, ez a pontatlanság tette lehetővé, hogy – bármely irányból közelítették is kritikák a fogalomhoz – mindig meg lehetett őrizni e fogalom alapvető tartalmát a komolyabb változtatások előtt.

A szerző pümkösi teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának doktorandusza, a Pümkösi Teológiai Főiskola oktatója.

Tibor Sitku: Fowler's concept of faith and its criticism. *The American theologian and philosopher James W. Fowler's faith development theory has been surrounded by wide interest since its emergence. Lay people and professionals of the most diverse fields have been concerned with it, it has lead to professional dialogues and debates, and it has inspired at least two hundred research projects, which, on their turn, aimed to reveal newer dimensions of the possibilities defined by this theory. The present study deals with Fowler's concept of faith, since, in order to understand the faith development theory, it is crucial to clarify what we mean by faith and what do we talk about when we place this concept, one that represents a starting point, within the frames of Fowler's thought. In order to come around the content of this expression, the author used Fowler's writings as well as the insights and criticism of those who have interpreted his theory. This short overview may clarify how the concepts of faith have formed during the past decades, while they essentially have kept certain constant characteristics.*

Keywords: *James W. Fowler, the concept of faith, faith development, psychology, theology, religion, knowledge, relationship, trust.*